

УДК 94:343.76 (477.54/62)

Володимир Маслійчук*

ПАЛІЙСТВО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

Часто зумисний підпал виглядає як форма соціальної боротьби, однак має ширші розуміння: йдеться про особливості дорослішання і найманої праці, нерівність в родині, психічні відхилення і кримінальний злочин. Вчинення палійства пов'язане з статево-віковими зрізами. Спроби держави контролювати цей злочин пов'язані із розширенням контролю над індивідом.

Ключові слова: підпал, соціальна боротьба, совісний суд, підліток, жінка.

Часто умышленный поджег выглядит как форма социальной борьбы, но имеет более широкое значение: речь идет о особенностях взросления и наемного труда, неравенство в семье, психические отклонения и уголовные преступления. Совершение поджога связано с половозрастными особенностями преступников. Попытки же государства контролировать это преступление связаны с ужесточением контроля над индивидом.

Ключевые слова: поджог, социальная борьба, совестный суд, подросток, женщина.

The arsons were often interpreted as a form of social struggle, but it has a broader sense: the specificity of mature and hired labour, family inequality, psychosis and criminal charges. The act of arson was linked with gender and age of those who has broken the law. The attempts of the Russian empire to control this crime were related to the expansion of control over the individual.

Key words: firing, social struggle, conciliation's court, teenagers, women.

Палійство (the arson), здійснення, організація підпалів зі злочинним наміром, визначається як один із тяжких злочинів, що передбачає суворе покарання. Насправді цей злочин на диво різноманітний і містить забагато чинників. Пожежа була й залишається одним із найбільших лих, що приносить значні матеріальні збитки, велику кількість жертв. Прізв'ідці пожежі, навіть випадкові, маркуються як злочинці, хоча, напевно, такий злочин не є рідкісним, принаймні про це свідчать поширені в українській ономастиці прізвища «Палій», «Палієнко». Покарання за палійство передбачав уже один із найдавніших зводів законів на східноєвропейському просторі – «Руська Правда» (XI ст.)¹. У

* **Маслійчук Володимир** – к. і. н., доцент історичного факультету Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету (м. Харків).

¹ *Русская правда*. Тексты на основании 7 списков и 5 редакций. Составил и подготовил к печати проф. С.Юшков. – К.: Изд. Украинской Академии наук, 1935. – С. 156.

кримінальній документації справи, пов'язані із цим видом злочину, зустрічаються доволі часто. Проте сам злочин не є типовим, оскільки містить не лише соціальну, але й психічну складову, і може бути як винятково кримінальним явищем, так і абсолютно випадковим вчинком. Окрім того, саме звинувачення в його скоєнні потрактовується як серйозна образа. Досить цікава справа зберігається серед паперів українського громадівця А.Л.Шиманова. Вона датована 1732 р. і стосується Рублівської сотні Охтирського полку (Слобідська Україна). У справі йдеться про сварку між рублівським козаком Мусієм Макаренком та сінолицівським жителем Леонтієм Богомазом, дружина якого обізвала Макаренка «палієм» при сторонніх, за що Мусій її побив².

Пожежі спричинені палійством подекуди повторювалися з певною частотою, як-от в слободі Олексіївка (Валківської округи, Харківського намісництва). 1780 р. в садбі полковника Матвія Куликовського було спалено шість скірт пшениці, у травні 1783 р. в підданого Йосипа Данка згоріли хата й комора, на початку 1784 р. будинок священика, «господской жилой домъ» та сарай, пташник із птицею, садиби підданих Зайця, Кіндратенка, Білостоцького, а 1 липня 1784 р. знайдене підкинута під шинок «съ огнемъ прядиво» тощо³. Тобто боротьба з пожежами і палійство були частиною повсякденного життя, доволі характерною, як на винятки.

Однак незрідка палійство постає яскравою і абсолютно невивченою формою соціального конфлікту – помстою пригноблених гнобителям. Під цим оглядом кримінальний злочин зумовлює інакші підходи до його інтерпретації, як і самі «злочинці» або «бандити». Досить сміливі кроки щодо висвітлення соціального коріння бандитизму і власне його «класової» сутності здійснив Ерик Гобсбаум, нині всесвітньо відомий історик. Між іншим, у своїх основних працях із цього питання він не уникав українських сюжетів і плідно використовував фактаж з української історії кінця XIX – початку XX ст.⁴. У його розвідках явище розбійництва отримує не так кримінальне, як соціальне забарвлення, та впроваджується термін «соціальний бандитизм». У суспільній opinio розбійник, бандит часто не просто кримінальні злочинці, соціальний бандитизм – різновид одного з універсальних соціальних феноменів, один із засобів соціального протесту та бунту⁵. З-поміж українських істориків термін «соціальний бандитизм» стосовно гайдамацьких та опришківських рухів зі значною селянською основою доречно використовує Наталя Яковенко⁶.

² *Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі ЦДІАК України)*. – Ф. 2063, спр. 36. – Арк. 20.

³ *Державний архів Харківської області (далі ДАХО)*. – Ф.284, оп. 2, спр. 77. – Арк. 8, 14, 53, 54.

⁴ *Hobsbawm E. Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. – Manchester University Press, 1959. – P. 185–187.

⁵ *Hobsbawm E. Bandits/ Revised edition*. – NY, 1981. – P. 17, 18.

⁶ *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Видання друге, перероблене та розширене*. – Київ: Критика, 2005. – С. 480–487.

Злочин – це форма боротьби з владою. Поширення владного контролю, ліквідація старих суспільних форм, руйнація традиційного світу призводять до поширення злочинності, яскраво задокументованої зростаючим бюрократичним апаратом. Однак девіації поглинають усі сфери життя і той самий бюрократичний апарат в жодному разі не є винятком. Тож вивчення одного з таких злочинів зможе спричинитись до присутніх висновків щодо суспільних взаємин у минулому. Але соціальний «бандитизм» містить значно ширші конотації, аніж класова боротьба. Соціальний протест передбачає насамперед боротьбу із будь-якою нерівністю: не лише класовою, а й гендерною, віковою, пов'язаною взагалі з насильством, що було чи могло бути. До того ж, у випадку з палійством береться до уваги і спектр народних вірувань, і типове кримінальне бажання обікрасти погорільця під час пожежі.

Лівобережна Україна («Гетьманщина», «Малоросія») та Слобожанщина (Харківське намісництво) наприкінці XVIII ст. зазнали істотних суспільних змін, передусім через впровадження державної політики якнайширшої інтеграції досі відносно автономних територій до імперських загальноросійських структур. З іншого боку, тут зберігалися численні пережитки автономії, а на колишній Гетьманщині продовжували діяти норми «Литовського статуту», відмінні від загальноімперської правової системи.

З 1780 р. у зв'язку із поширенням загальноімперської «губернської» реформи на «Малоросію» та Слобідську Україну, введенням намісництв, утворювалася і нова судова система, значне місце у якій посідав совісний суд⁷. Окрім численних «совісних» справ щодо розподілу майна чи боргових зобов'язань, ця установа повинна була переглядати, ревізувати кримінальні справи «неусвідомлених вчинків», тобто щодо чарів та чарування, злочинів неповнолітніх та божевільних, дітозгубниць, спроб самогубства тощо. Усе це лягало в русло загальноімперської просвітницької боротьби з «невежеством» та забобонами, провадженої у зв'язку з прагненням виховання та посилення

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). – Т. XX. – № 14392. – С. 278–279; Барац Г. Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести. Историко-юридический этюд (Посвящается памяти А. Ф. Кистяковского) // Журнал гражданского и уголовного права. – 1893. – Кн. 3. – С. 1–40; Кнорринг Н. Н. Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. – Харьков, 1917; Кизеветтер А. Совестные суды при Екатерине II (по материалам работ А. Кизеветтера журнал «Голос минувшего» 1923 г.) // Воспитание и правопорядок. – 1992. – № 1/2. – С. 75–81; Рибаків І. Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – Вип. I (Зб. ІФВ ВУАН. – №74). – С. 33–44; Шандра В. С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судові практики // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 83–96; Шандра В. Совісні суди в оцінці сучасників (остання чверть XVIII – 1860-ті рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2009. – Т. 19. – Кн.1. – С. 443–453 тощо.

контролю над підданими. Оскільки палійство вважалося злочином «неосмисленим» у своїй дії, тому вирішувати такі справи потрапляли під юрисдикцію совісного суду⁸. На території «Малоросії» протягом 1781–1796 рр. існувало три намісництва (Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське), що, відповідно, мали свої совісні суди. Однак їхня документація збереглася погано, єдиний виняток – справочинство Чернігівського совісного суду. Водночас справи Харківського совісного суду збереглися найкраще в усій колишній Російській імперії⁹. Тож основним нашим матеріалом буде документація саме цього суду впродовж 1780–1796 рр. Зауважимо також, що існує маса випадків не оглянутих у пропонованій розвідці – кримінальні справи, які не потрапили до совісних судів, і, звичайно ж, вони ще можуть пролити світло на багато проблем ранньомодерного соціуму.

Однак з проблемами палійства щодо «Малоросії» імперська влада зіштовхнулася ще до запровадження тут совісних судів. Цікавим прикладом є справа Ганни Лаврикової, де виникло кілька проблем з палійством та неповноліттям. Ганна Лаврикова (вона ж Муравниківна) у 1778 р. палила двічі хату свекра Михайла Лаврикова (підданого Мгарського Лубенського монастиря). Злочин був передбачений Литовським Статутом, основним правовим документом «Малоросії», і покарання передбачало смертну кару. Місцеві судді вирішили пом'якшити покарання довічним засланням, натомість Малоросійська колегія подала апеляцію до Сенату з огляду на неповноліття Ганни (згідно зі сповідальними книгами Вільшанської церкви, вона мала п'ятнадцять років). Інструкція Сенату була доволі м'якою: «высечь розгами и по учинении увещания через отца духовного отдать родственникам». Щоправда, цей випадок цікавив Сенат з іншого боку: чи ніхто не підмовив Ганну на цей вчинок із дорослих, тож суди надалі повинні ретельно з'ясувати чи дорослі не спонукають неповнолітніх

⁸ Цікавим прикладом є справа Ганни Лаврикової, коли імперська влада зіштовхнулася з палійством та неповноліттям. Ганна Лаврикова (вона ж Муравниківна) у 1778 р. палила двічі хату свекра Михайла Лаврикова (підданого Мгарського Лубенського монастиря). Злочин був передбачений Литовським Статутом, основним правовим документом «Малоросії», і покарання передбачало смертну кару. Місцеві судді вирішили пом'якшити покарання довічним засланням, натомість Малоросійська колегія подала апеляцію до Сенату з огляду на неповноліття Ганни (згідно зі сповідальними книгами Вільшанської церкви, вона мала п'ятнадцять років). Інструкція Сенату була доволі м'якою: «высечь розгами и по учинении увещания через отца духовного отдать родственникам». Щоправда, цей випадок цікавив Сенат з іншого боку: чи ніхто не підмовив Ганну на цей вчинок із дорослих, тож суди надалі повинні ретельно з'ясувати чи дорослі не спонукають неповнолітніх на злочини. Власне, палійство – злочин, який дуже часто зумовлений підлітковими, а інколи й дитячими ненавмисними вчинками.

⁹ *Шандра В.* Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди// Український археографічний щорічник. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 538–539.

на злочини¹⁰. Власне, палійство – злочин, який дуже часто зумовлений підлітковими, а інколи й дитячими ненавмисними вчинками.

Підпал хазяйською поміщицею

Палійство – доволі яскравий приклад соціальної боротьби, обійдений через низку причин соціальними істориками. Взаємини поміж панами і підданими не були однозначними. За вчинену кривду піддані часом палили обійстя поміщика. Наприклад, 1 жовтня 1798 р. поблизу Ромен сімнадцятилітня Марина Лупущенкова підпалила «комнату» свого поміщика Антона Ведмединського, підклавши під дах ганчірку з вогнем¹¹. У подібних випадках часто виявляється інша проблема соціального розшарування, пов'язана з поширенням найманої праці та системою дорослішання на Лівобережній і Слобідській Україні.

Підпал хазяйського майна як помста наймита/наймички за образу – досить характерні стратегії класових суперечностей. Ображені господарем служниці та неповнолітні служники часто використовували цей метод. Принаймні підозра у випадку підпалу одразу падала на них.

Так, із Сумської нижньої розправи 1792 р. до Харківського совісного суду було надіслано неповнолітню колодницю Єфросинію Гуленкову, обвинувачену в підпалі хати свого хазяїна Олексія Зимокоса. 30 липня 1792 р. хазяйка Настасія разом із приятельками прийшла з базару п'яна та залишила біля печі саму Єфросинію, яка, до того ж, доглядала за хворою дитиною своїх господарів. Побачивши під вечір, що солома тліє біля «плетня», служниця побігла до хазяйки, що на тоді була в невістки. Зимокосиха повернувшись притьмом додому, почала бити служницю, звинувачуючи її у підпалі. Олексій Зимокос, прибігши, теж долучився до побиття й зі страху дівчина омовила себе, мовляв, це мати їй дала хустинку з жаром, аби вночі Єфросинія підклала під стріху. Харківський совісний суд виправдав дівчинку, залишивши без покарання й наказав віддати підсудну матері¹².

На колоритний сюжет натрапляємо 1794 р. в сусідньому Чернігівському намісництві в селі Ковчин (Березинський повіт). Неповнолітня «дівичка» Тетяна Цигіївна (вона ж і Фесенківна) підпалила шинок поміщиці Селецької. Історія Тетяни дуже яскрава й характеризує систему дорослішання сироти. Щойно по смерті батька дванадцятилітня дівчинка була віддана матір'ю для «услуження» до панського шинкаря Кирила Кальченка. Через кілька років шинкар посварився із козачкою Уляною Уличкою, а та пригрозила йому: «Ти де панський шинкар, чорт би вбив твого батька, не дідися ти більше шинкувати». Уличка вийшла із шинку з пляшкою і на вулиці побачила служницю Тетяну Цигіївну, що саме гляділа шинкарську дитину і сиділа на лаві. Козачка запитала дівчину чи б'є її хазяїн. Тетяна відповіла: як є за що, то і б'є. Тоді Уляна почала намов-

¹⁰ ПСЗРИ. – Т. XX. – №14828. – С.775.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 1704, оп. 2, спр. 51. – Арк. 1–3.

¹² ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 709. – Арк. 1, 3, 7.

ляти служницю підпалити шинок і помститися за побої. Дівчина справді запалила шинок, однак зізналася в скоєному й розповіла про напучування Улички¹³.

Так само в тому ж Чернігівському намісництві 1788 р. віддана матір'ю в найми до Василя Барана Лукерія Климівська підпалила хату хазяїна на хуторі біля села Вибіл. Вчинок описується дуже імпульсивно. Чотирнадцятилітня Лукерія 10 вересня була послана по коноплі на поле. Однак, нарвавши, вона викинула зілля й повернулася на хутір, взяла із печі жарину та підклала під стріху у сінях¹⁴. Було доведено, що підпал служницею хазяйського будинку був осмислений.

У місті Ізюм 1796 р. шістнадцятилітня сирота Степанида двічі хотіла запалити будинок губернського секретаря Мухинського. З'ясувалося, що хазяйка її часто біла і лаяла¹⁵.

Підпал хати був також і сприятливою обставиною для служниці обікрасти господаря. Але знову ж довести це було дуже важко. Гапка Багнукова (16 років) із села Глушкове Білопільської округи Харківського намісництва пішла на заробітки з батьком Степаном Багнуком 1795 р. до слободи Терни Недригайлівської округи і найнялася до Семена Зайця, підданого поміщиків Дмитрієвих-Мамонових. Коли Заєць їздив у слободу Білопілья продавати табун, то його хата згоріла. Повернувшись, Заєць запідозрив у підпалі молоду Гапку, покликав її з батьком й примусив батька бити доньку, щоб та зізналася в скоєному. Батько вдарив доньку тричі, а потім відмовився бити, тоді Заєць почав бити дівчину сам дубовими палицями «немилосердно», вимагаючи аби вона сказала, що підпалила його хату, а напоумила її на це Євдокія Руденкова з села Бобрика. Потерпаючи від побоїв, дівчина визнала свою провину, Заєць забрав у її батька сорок рублів грошей (дуже велику на ті часи суму), дві нових свити, дві пари чобіт та сімнадцять разків різного намиста, дві плахти та дві запаски. Але злочин не було доведено, тому Харківський суд залишив Багнукову без покарання. За пізнішими свідченнями, хату буцімто підпалила сестра Федора Бздуненка з «хуторів»¹⁶.

Є справа й про підпал задля крадіжки. 1788 р. підданий поміщика Лева Карпова з села Ясенки (Охтирської округи, Харківського намісництва) п'ятнадцятирічний Данило Діденко був направлений поміщиком для навчання до шевця Федора Чобітка у село Веденеєвка Миропільської округи. Після занять учитель послав Діденка разом з іншим учнем Павлом Чобітком по дрова в ліс. Діденко почав нарікати Чобіткові, що немає грошей, щоб справити власне взуття. Той порадив повернутися до пана та підпалити щось, а під час пожежі обікрасти, украдене продати й купити взуття. Данило Діденко так і вчинив: повернувся до

¹³ ЦДІАК України. – Ф. 1894, оп. 1, спр. 344. – Арк. 3, 11, 51.

¹⁴ ЦДІАК України – Ф. 1894, оп. 1, спр.273. – Арк. 3.

¹⁵ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 1011. – Арк. 4, 5.

¹⁶ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 911. – Арк.1, 5 зв., 6 і зв.

свого пана, увечері запалив ганчірочку й підклав під панський «лідник», проте вкрасти нічого не встиг, оскільки був схоплений селянами¹⁷.

Особисті образи, бажання обікрасти, неправдиві звинувачення виразно характеризують особливості цього злочину. Дихотомія соціальної нерівності пан/підданий (хазяїн/наймит) суспільних взаємин важлива для пояснення мотивацій низки вчинків, але, звичайно ж, не вичерпується лише конфліктністю, а має значно ширше значення.

Родинні перипетії

Зовсім іншим злочином був зумисний підпал як помста, а чи як вияв бунту або непокори. Такий випадок був пов'язаним із присутніми сімейними перипетіями¹⁸. 1781 р. в слободі Вища Сироватка поблизу Сум молода жінка Явдоха Осадченко підпалила будинок свекра. Пожежу швидко загасили, а палійку віддали до місцевого суду, звідти справа перейшла до намісницької палати кримінального суду, а потім, оскільки Явдосі на момент вчинення злочину не виповнилося шістнадцяти років, справу передали на розгляд совісного суду. Явдоха свідчила, що рік тому вийшла заміж за Терентія Осадчого, у домі чоловіка вона постійно потерпала від побоїв свекра Федора Осадчого та свекрухи. Не стерпівши насильства, жінка втекла в слободу Краснопілля, але була спіймана чоловіком, після чого її життя перетворилося на пекло. Через постійні знущання Явдоха підпалила хату свекра й вирішила покінчити життя самогубством. Сусіди й обивателі підтвердили, що Явдоха «состоянія доброго». Совісний суд виправдав її, зазначивши, що «развращенный нравъ, злоба и мщеніе» у підсудної «отъ незрѣлаго просвещенія разума», тож «причитаеъ равными виновниками мужа, отца и мать его, кои получа въ свое семейство молодого челоуѣка пропустили какъ видно долгъ челоуѣчества, чрезъ неупотребленіе всевозможного старателства, привесть ее сначала пріятнымъ обхожденіемъ, любовью и усердіемъ, к должному почитанію и врожденному детскому повиновенію; и тѣмъ подать способъ восчувствовать истинный путь жизни препятствующій, отъ любви не токмо зло здѣлать, но ниже помыслить, суровой выдѣ благодѣтелямъ своимъ, а паче мужу оказать». Далі наказувалося священику привселюдно оголосити чоловіку Явдохи, свекру та свекрусі, «чтобъ онѣ суровое и приличное однимъ варварамъ мучительніе съ нею въ жизни обращеніи отѣмѣнили, и вмѣсто бывшей до сего в житьи ихъ ненависти, соры, и общежительного несогласія, приняли бѣ ее съ ласкою въ любовь, составляющую мирное и благоденственное житие, строящее в челоуѣки сію божествен-

¹⁷ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 406. – Арк. 1 і зв., 2.

¹⁸ Ця проблема й переказ справи уже розглянутий нами див.: *Маслійчук В.* До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – Київ, 2007. – Вип. 7. – С. 253–254, 258–263.

ную искру въ отмѣну дарованную намъ отъ протчихъ животныхъ...»¹⁹. Такий факт достатньо промовистий щодо втручання держави у сферу родинного життя, але й цікавий для низки характеристик. Злочин Явдохи Осадченко абсолютно тотожний згаданому наприпочатку злочину Ганни Лаврикової. Неповнолітня невістка, не виносячи наругу над собою свекрів, скута родинними обов'язками і, вочевидь, не маючи належної підтримки в чоловіка, йде на досить відчайдушний крок. Ці перипетії певною мірою характеризують етнічні зрізи родинного життя, бажання відокремитися від батьків, роздріблення великих родин через відділення молодят – характерна риса функціонування родин українців того часу в Харківському та сусідніх «малоросійських» намісництвах, про що скрушно зауважував один із авторів «Опису Харківського намісництва» 1788 р.²⁰. За дуже подібних обставин у сусідньому Чернігівському намісництві козачка Левченко підпала обійстя свекрухи²¹.

Однак саме родинне життя виявлялося причиною й інших видів палійства, що мають певний етнічний слід. У 1795 р. до Харківського совісного суду передали справу про підпал в однодворському поселенні Тернова Салтівська (Вовчанської округи). Обвинувачувалася Дарія Гритчина в підпалі будинку, де жила з чоловіком та свекрами. Сама історія заплутана ще й тому, що довго не могли з'ясувати вік обвинуваченої. Урешті дійшли згоди щодо сімнадцяти років палійки й передали справу до іншого відомства. Дарія (по батькові Болотникова «по-наречію людському» й Єфремова за письмовими документами до заміжжя), вочевидь, як було й заведено серед однодворців, дуже рано вийшла заміж. Коли в їхнє село вступили солдати егерського батальйону, то її товаришка Євдокія Махоніна (однодворка з цього ж села)

¹⁹ ДАХО. – Ф.56, оп.1, спр.49. – Арк.4 й зворот.

²⁰ «Сын у отца, выросши до 20 лет, а оженясь в тот же, или на другой год, оставляет отца и мать, внемлет внушениям своей супруги, которая ропщет, отвергает его послушания и старается выбыть из под повелений свекра и свекрови; отделяется тотчас сия двоица от семьи и отходит на свое господарство. Бедное сие господарство сопровождается скудостью, покуда дети подрастут в работники, а иногда до смерти. Правда, могут жить и живут без скудости некоторые отделившиеся от отцов молодые сыновья; но сие разумеется о пожиточных и основательно в хозяйстве обзаведенных сыновьях, которые и без своих домашних наемными работниками все домоводство в строгом чине содержат, только таких сыновьев не много, большее число их бедствует; одною сохою, одним серпом, одною косою и одним ципом не много наработаешь, а случается, что такой одноручной, или безпомощный хозяин пролежит самое рабочее время в болезни, то и остался на год без хлеба, пошел со всею семьею в наемники или по миру за милостынею. Сей пункт первоначально принадлежал частным семьям, но сильно содействует недугам, изтощение целого общества раждающим. Сей порыв к независимости и покушение к безвременному разделу семей требует сожаления и внимательного назирания». Далі автор опису пропонує низку заходів щодо обмеження відокремлення сімей і контролю над цим процесом. Окремо згадується, що за деяких обставин, коли достатньо дітей, а отже й робочих рук, то господарювання ведеться правильно та зграбно. *Описи Харківського намісництва.* – С. 34–35.

²¹ Див.: ЦДІАК України. – Ф.1894, оп.1, спр.348.

підмовила Дарію «на блудодеяніє» з тими солдатами. 1 червня 1795 р. батальйон зазбирався вирушати в похід, і Махоніна, зустрівши Гритчину, підмовила її утекти з тими солдатами, «сказывала как де тебе в разсуждении семейства платье и ничего взять не можно, то по утру рано когда станут топить избу возьми огня и зажги избу и ввремя пожара, забравши платье и все нужное уходи из села». Наступного дня удосвіта Дарія Гритчина взяла тліюче клоччя й поклала під стріху, але тут збіглися люди й загасили пожежу. А дізнавшись, хто здійснив підпал, випроводили Дарію до сільської ратуші²². У цьому випадку спостерігається широка палітра злочинності неповнолітньої: проституція, підбурення дорослою на злочинні вчинки, спроба втечі з дому, спроба обкрадання і лише насамкінець підпал. Важлива й етнічна складова, палійка – росіянка, що належала до пільгової соціальної категорії однодворців. Усе це підкреслює розмаїтість повсякденного життя, родинних стосунків і складність світу змін. Нерівності та устрій родини призводили до таких форм боротьби. Це учергове підтверджує тезу про пригноблене становище жінки того часу.

Психічні відхилення

Наведені приклади підпалів мали чітку мотивацію, чого не скажеш про інші подібні справи. Так, до Харківського совісного суду 1782 р. направили з Охтирки на перегляд справу про палійку Агафію Панасенкову, зазначивши, що Агафія є неповнолітньою, 1767 року народження. Однак у ході розгляду виявилось, що Панасенкова народилася 1763 р. Сама винуватиця, служниця обивателя Лаврентія Коваленкова зі слободи Котельва, зазначала, що дуже сумує, але коли щось підпалить, то відчуває себе «веселою». Жінку віддали в «смирительный дом» на роботи²³.

Навесні 1784 р. однодворець із села Крамське Богодуховської округи того ж Харківського намісництва Петро Аболмасов (14 років), узявши жару з печі у глиняний черепок, запалив надворі соломі, чим спричинив велику пожежу, бо згоріло шість сараїв, дві скирти хліба й сіна. Було з'ясовано, що Аболмасов те вчинив «по глупости»²⁴.

Більше того, ми натрапляємо на спроби вилікувати психічнохворого злочинця. У 1791 р. мешканець слободи Деркачі (Харківської округи) Василь Семиглазов, розсердившись, що його покинула наречена Наталя, п'яним запалив свою хату. Однак суд визнав, що Семиглазов божевільний. Деркачівські мешканці Данило Безрук, Федір Островерхий, Терентій Ілляшенко, Іван Бондар та інші сказали, що не хочуть мати в Деркачах такого палія. Совісний суд вирішив «отправить в приказ общественного призрения в дом для сумашедших... а по выздоровлению отправить на прежнее жилище к родственникам», але божевільні у Харкові не виявилися, а богадільня (притулок для старців та хворих, частково із

²² ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 921. – Арк. 1 і зв., 2.

²³ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 136. – Арк. 1, 5, 6 зв.

²⁴ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 170. – Арк. 1.

функціями лікарні), хоча і є та «без караулу». Тож суд тоді вирішив: «отправить городничему предложеніе чтоб оный Семиглазов содержан был в тюрьме в особом покое ... городовому лѣкарю Романовскому (прикрыпленому до богадыльнѣ) дать указ велеть в излеченіи этого сумашедшего приложить стараніе ... Харьковскому нижнему суду предложить чтоб жена и родственники Семиглазова его пропитывали и одяеніе давали». Цю вказівку було виконано і вже 22 травня 1792 р. (судовий рішенець відбувся 28 жовтня 1791 р.) лікар Романовський пише, що Семиглазов видужав²⁵.

Зважання на психічні відхилення, «невежество и глупость», божевілля, неусвідомленість злочину, спроби виховати йвилікувати злочинця – характерна риса для постанови нової системи контролю, що формується в Європі у XVIII ст.²⁶. Ці ж суспільні тенденції, коли для суддів важило передусім перевиховання злочинця, а звідси й заміна тілесного покарання на моральне, – як бачимо, спостерігаються й на наших теренах,.

Слід визнати, що підпал, – поширене явище соціальної боротьби, – часто не лише визначає класову нерівність, а й має ширшу конотацію: боротьба з нерівністю чи насильством у родині, психічні відхилення, зрештою – недбалість у поводженні з вогнем. Та найголовніше – такі злочини мають характерну статево-вікову особливість: їх скоювали переважно підлітки або жінки, що не мали змоги фізично покарати винуватців своїх бід і мстилися таким чином, а чи ж підпалювали щось абсолютно випадково.

Пропонований абрис є своєрідним зверненням уваги до палійства як важливого сюжету і для осмислення процесів розгортання імперії, і для розуміння народної культури та вдачі. Свого часу Михайло Драгоманов помітив цікавий наслідок кріпосного права в Україні, що панів у першій половині XIX ст. найчастіше вбивали жінки (віком переважно до 20 років)²⁷. Статево-вікові та гендерні аспекти низки злочинів чи форм соціальної боротьби дозволяють повніше висвітлити особливості українського минулого. Принагідно висловимо низку побіжних зауваг. При розгляді цього різновиду справ спостерігаємо яскраву річ: учасники злочину дуже емоційні, тобто минуле наповнене афектом, емоційними людськими взаєминами в родині (стосунки дружини й чоловіка, дитини і батьків), ставленням до обов'язку, довкілля тощо, які є характерними для того часу. Ще одна важлива річ – відчуження наймита, підданого чи кріпака від засобів виробництва, що виявляється так чи так у побуті. Наприклад, у 1794 р. Павло Найденко, підданий мірошник із села Цапівка Золочівської округи (Харківське намісництво), спалив млин, на якому працював²⁸.

²⁵ ДАХО. – Ф. 56, оп. 1, спр. 624. – Арк. 3, 5, 14, 15, 17.

²⁶ Йдеться про популярні на сьогодні теми у викладі відомого філософа Мішеля Фуко. Див. переклад його відомої праці українською: Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. – Київ: Основи, 1998.

²⁷ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – Львів: Літопис, 2007. – С. 125.

²⁸ ДАХО. – Ф. 1016, оп. 1, спр. 96. – Арк. 12, 48.

Російська імперія як держава просвітницького абсолютизму прагнула максимально посилити контроль над усіма сегментами імперії. І під цим оглядом, потреба дослідити корені палійства, обмежити пожежі й ліквідувати ці катаклізми шляхом запровадження пожежних команд – непроминальний етап в імперській історії. Тож дослідження українських реалій у цьому ракурсі є цікавою і перспективною темою.